

Я. В. КОВАЛЬЧУК. ДОКТРИНАЛЬНІ АСПЕКТИ ЮРИДИЧНОГО СКЛАДУ СВОБОДИ ЗАПОВІТУ

Розглядаються основоположні засади юридичного складу свободи заповіту.

Ключові слова: заповіт, заповідач, свобода заповіту, спадкування, спадщина, юридичний склад свободи заповіту.

Рассматриваются основоположные засады юридического состава свободы завещания.

Ключевые слова: завещание, завещатель, наследование, наследство, свобода завещания, юридический состав свободы завещания.

In this study are considered basic provisions of legal composition of freedom testament. Specifically, driving list of titles, what a legator can avail, disposing of own heirdom in case of inevitable offensive of the death.

Key words: testament, testator, freedom of the testament, inheritance, heritage, the legal composition of freedom of the testament.

Спадкове право, будучи одним з основоположних структурних елементів цивільного права, відіграє важливу роль у житті кожної людини. Його норми, є одним з достовірних показників рівня розвитку суспільства.

Зі вступом в дію 1 січня 2004 року Цивільного кодексу України (надалі – ЦК України) у вітчизняному спадковому праві з'явилось дуже багато цікавих та дискусійних новел. Чимало з них стосується принципу свободи заповіту. Зокрема, перелік правомочностей, за допомогою яких власник спадщини може безперешкодно розпорядитися нею на випадок неминучого припинення свого життя, істотним чином розширився. Саме зміст юридичного складу зазначених прав і стане предметом нашого невеликого розгляду.

Юридична література містить в собі дуже велику кількість різноманітних і змістовних наукових праць, зміст яких прямо чи опосередковано присвячений дослідженню вищевказаної проблеми. Їхніми авторами є провідні вітчизняні та зарубіжні вчені, до переліку яких, зокрема, відносяться: Ю. Барщевський, Б. Булаєвський, Л. Буркацький, В. Дроніков, І. Жилінкова, Ю. Заїка, І. Кант, К. Маркс, Д. Мейер, П. Нікіт'юк, К. Побєдоносцев, З. Ромовська, Є. Рябоконт, В. Серебровський, Є. Суханов, Г. Шершеневич та чимало інших фахівців з тих питань, які стосуються спадкового права.

Багато з вищезазначених праць були написані ще за часів існування Пруссії, Російської імперії, а також СРСР. Але, завдяки глибокому обсягу передбачених ними досліджень та високому рівню наукового авторитету їхніх авторів, вони, не зважаючи на істотні зміни, що суттєво позначилися на існуючих механізмах правового регулювання відносин у сфері прийняття спадщини, залишаються надзвичайно актуальними і в наш неординарний час.

Найосновніші аспекти юридичного складу свободи заповіту знайшли своє місце в наукових працях І. Канта. Зокрема, цей вчений, аналізуючи головні принципи спадкування, зазначає, що складений власником спадкового майна заповіт

повинен містити в собі відомості, які стосуються не тільки предмету спадщини, а й переліку її спадкоємців¹.

Деякі з основоположних засад юридичного складу свободи заповіту можна знайти в творах К. Маркса. Зокрема, вказаний вчений в одному зі своїх листів до свого друга Ф. Лассаля констатує: «Під свободою заповіту я розумію не свободу залишати [або не залишати] заповіт, а свободу скласти його, зовсім не зважаючи на інтереси членів своєї сім'ї»².

Науково-правова література Російської імперії передбачає велику кількість досліджень, зміст яких з'ясовує сутність юридичного складу свободи заповіту. Авторами згаданих наукових праць, зокрема, є: Д. Мейєр, К. Побєдоносцев, Г. Шершеневич, а також деякі інші вчені-цивілісти.

Як стверджує Д. Мейєр, тестаментоздатний спадкодавець у своєму заповіті має право: назвати коло спадкоємців, зазначити предмет та обсяг спадщини, передбачити умови її отримання, а також вчинити деякі інші дії³.

Майже ідентичну точку зору щодо переліку прав, якими може скористатися заповідач, розпоряджаючись власною спадщиною на випадок невідворотного настання своєї смерті, мають К. Побєдоносцев⁴ і Г. Шершеневич⁵.

Радянські вчені-цивілісти у своїх наукових працях також відводили багато місця розкриттю суті юридичного складу свободи заповіту. Зокрема, такими дослідниками є: К. Дроніков, П. Нікітюк, В. Серебровський та чимало інших фахівців з питань, які пов'язані зі спадковим правом.

На думку В. Дронікова, власник спадкового майна, складаючи свій заповіт, може зазначити у вказаному правочині не тільки обсяг спадкової маси, а й коло спадкоємців, яким вона заповідається⁶.

Практично аналогічний погляд стосовно переліку прав, які заповідач може реалізувати, розпоряджаючись власною спадщиною на випадок неминучого припинення свого життя, мають П. Нікітюк⁷ і В. Серебровський⁸.

Цивільно-правова література незалежної України теж вміщує в собі велику кількість досліджень, зміст яких стосується з'ясування сутності юридичного складу свободи заповіту. Авторами згаданих праць, зокрема, є: Л. Брукацький, І. Жилінкова, Ю. Заїка, З. Ромовська, Є. Рябоконт та інші вчені.

Як вважає Є. Рябоконт, свобода заповіту, будучи основною базисною засадою спадкування за заповітом, містить в собі такі права заповідача: призначення спадкоємців, позбавлення якого-небудь спадкоємця за законом права на участь в спадкуванні і визначення обсягу заповіданої спадщини⁹.

З. Ромовська, погоджуючись зі вказаним переліком, пропонує доповнити його такими правомочностями власника майна: визначення доцільності та моменту складення заповіту, обтяження спадкоємців за заповітом виконанням певних обов'язків на користь третіх осіб, а також вчинення інших дій¹⁰.

На думку Ю. Заїки, окрім вищезгаданих правомочностей до складу свободи заповіту необхідно включити право тестаментоздатного спадкодавця на зміну або скасування складеного ним заповіту¹¹.

Ю. Брукацький переконаний в тому, що коло заповідальних правомочностей, яке наводять вказані вітчизняні науковці, буде неповним, якщо воно не містить в собі права заповідача на призначення виконавця заповіту¹².

Як стверджує І. Жилінкова, з переліку усіх правомочностей, які зазначені чотирма попередніми вченими потрібно виключити право власника майна на відсторонення від участі в спадкуванні якого-небудь спадкоємця за законом, а

також право на призначення виконавця заповіту¹³.

Іноземні вчені-цивілісти в своїх наукових працях також відводили немало місця розкриттю суті юридичного складу свободи заповіту. Зокрема, такими дослідниками є: М. Барщевський, Б. Булаєвський, Є. Суханов, а також чимало інших фахівців з питань, що стосуються спадкового права.

Б. Булаєвський вважає, що тільки від волі власника майна залежить вибір спадкоємців за заповітом, визначення розмірів їхніх часток в спадковій масі, покладення на них різноманітних заповідальних обтяжень, відміна або зміна заповіту, а також деякі інші важливі аспекти¹⁴.

Погоджуючись з переліком зазначених правомочностей, Є. Суханов додає до нього право заповідача відсторонити від участі в розподілі спадкової маси яку-небудь фізичну особу, що є спадкоємцем за законом¹⁵.

М. Барщевський стверджує, що тестаментоздатний спадкодавець, складаючи свій заповіт, володіє усіма заповідальними правами, які були названі двома попередніми вченими-цивілістами¹⁶.

Як бачимо, в науково-правовій літературі присутня незначна узгодженість стосовно чіткого з'ясування сутності найголовніших положень юридичного складу свободи заповіту. Зокрема, вчені-цивілісти, досліджуючи перелік прав, якими заповідач може скористатися, розпоряджаючись власною спадщиною на випадок неминучого настання своєї смерті, в більшості випадків звертали свою увагу на можливість вищезазначеного учасника цивільно-правових відносин встановлювати обсяг спадкової маси, визначати коло її спадкоємців, а також відстороняти від участі в спадкуванні певних спадкоємців за законом. Інколи до вказаного переліку згадані науковці додавали можливість тестаментоздатного спадкодавця у своєму заповіті передбачити певні обтяження, які спадкоємці за заповітом зобов'язані зробити на користь третіх осіб (наприклад, покладення, заповідальний відказ, підпризначення спадкоємця), а також вносити зміни до згаданого правочину або взагалі скасувати його.

Ми вважаємо, що під *юридичним складом свободи заповіту* треба розуміти одну з найголовніших частин інституту спадкування. Вона акумулює в собі передбачену ЦК України сукупність різноманітних прав, за допомогою яких заповідач має можливість визначити юридичну долю власної спадкової маси на випадок невідворотного припинення свого земного життя.

До юридичного складу свободи заповіту належить багато правомочностей. Тому, на наше глибоке переконання, з метою значного полегшення з'ясування суті кожної з них, їх потрібно розподілити на такі групи: 1) визначення моменту і доцільності складення заповіту, а також зміни та скасування даного правочину; 2) встановлення обсягу заповіданого майна; 3) окреслення кола спадкоємців за заповітом, часу та умов набуття ними у власність спадщини; 4) відсторонення від участі в розподілі спадкової маси тих або інших спадкоємців за законом, за винятком тих з них, за якими закріплюється право на обов'язкову частку в спадщині.

Зміст вищевказаних правомочностей повинен відповідати певним вимогам. Зокрема, він не може суперечити приписам чинного законодавства України та загальноновизнаним в нашому демократичному суспільстві нормам моралі. В протилежному випадку заповіт повністю чи частково на підставі безпосередніх приписів закону чи рішення суду буде визнаний недійсним. Істинність цього судження ми доведемо за допомогою таких прикладів.

Приклад № 1.

Тестаментоздатний спадкодавець заповів усю власну спадщину на користь свого рідного неповнолітнього сина, при умові, якщо останній на момент її відкриття навчатиметься у вищому навчальному закладі, а також одружитися, при цьому в прямій формі відсторонивши від участі в спадкуванні свою рідну доньку, яка є повнолітньою і працездатною. Вказаний заповіт буде визнаний дійсним, бо його зміст відповідає не тільки приписам чинного законодавства України, а й загальновизнаним її населенням нормам моралі. Отже, розподіл всієї спадщини здійснюватиметься на підставі положень, які віднайшли собі місце в змісті положень вищенаведеного правочину.

Приклад № 2.

Тестаментоздатна спадкодавиця заповіла S частину власної спадщини на користь своєї рідної повнолітньої доньки, за умови, якщо вона на момент її відкриття розлучиться зі своїм чоловіком, при цьому в непрямій формі відсторонивши від участі в спадкуванні свого рідного повнолітнього сина, який має інвалідність 2-ї групи. Даний заповіт на підставі рішення суду буде визнаний недійсним, бо його зміст суперечить приписам чинного законодавства України і нормам моралі, яких дотримується її населення. Отже, розподіл всієї спадщина буде здійснюватися на підставі приписів ЦК України.

Таким чином з усього вищесказаного можна зробити такі висновки: 1) в цивільно-правовій літературі існує багато наукових праць, зміст яких стосується з'ясування переліку прав, якими власник спадкового майна може скористатися, складаючи свій заповіт; 2) в переважній більшості випадків вчені включали до юридичного складу свободи заповіту такі права заповідача: встановлення обсягу спадщини, окреслення кола її спадкоємців, відсторонення від участі в спадкуванні певних спадкоємців за законом; 3) на думку автора зазначеного наукового дослідження: юридичний склад свободи заповіту – це сукупність передбачених законом різних правомочностей, якими заповідач може скористатися, розпоряджаючись власною спадковою масою на випадок невідворотного настання своєї смерті; до переліку вищезазначених прав належить:

- визначення моменту і доцільності складення заповіту, а також зміни та скасування даного правочину,
- встановлення обсягу заповіданого майна,
- окреслення переліку спадкоємців за заповітом, часу та умов набуття ними у власність спадщини,
- відсторонення від участі в процесі розподілу спадкової маси тих або інших спадкоємців за законом, за винятком тих з них, які мають право на обов'язкову частку в спадковій масі;
- правомочності, що входять до юридичного складу свободи заповіту, будуть визнані дійсними, якщо вони не суперечитимуть приписам, які передбачені діючим законодавством України, а також нормам моралі, що визнало наше демократичне суспільство.

1. *Кант И.* Метафизика нравов: в 2 частях. – М.: Мир Книги, Литература, 2007. – С. 149-150. 2. *Марк К., Энгельс Ф.* Соч., т. 25. – С. 393. 3. *Мейер Д.И.* Русское гражданское право (в 2 ч.). – М.: Статут, 2003. – 831 с. // [Электронный ресурс] – Режим доступа: www.civilconsultant.ru/elib/books/45/page_89.html. 4. *Победоносцев К.П.* Курс гражданского права. Ч. 2: Права семейственные, наследственные и завещательные. – М.: Статут, 2003. – 639 с. // [Электронный ресурс] – Режим доступа: www.civilconsultant.ru/elib/books/16/page_59.html. 5. *Шершеневич Г.Ф.* Наука гражданского права в России. – М.:

Статут, 2003. – 250 с. // [Электронный ресурс] – Режим доступа: www.juristlib.ru/book_4255.html. **6.** Дроников В.К. Наследование по завещанию в советском праве: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К.: КГУ им. Т. Г. Шевченка, 1952. – С. 48. **7.** Серебровский В.И. Избранные труды по наследственному и страховому праву. Изд. 2-е, испр. – М.: Статут, 2003. – 558 с. / [Электронный ресурс] – Режим доступа: www.civilconsultant.ru/elib/books/9/page_14.html. **8.** Никитюк А.С. Наследственное право и наследственный процесс. – Кишинев: Штица, 1973. – С. 139. **9.** Спадкове право: Навч. посіб. / Ю. О. Заїка, С. О. Рябокони. – К.: Юрінком Інтер, 2009. – С. 100-104. **10.** Ромовська З.В. Українське цивільне право. Спадкове право: Підручник – К.: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. – С. 94. **11.** Заїка Ю.О. Спадкове право в Україні: Становлення і розвиток: Монографія. 2-е вид. – К.: КНТ, 2007. – С. 97. **12.** Спадкове право України: теорія, коментарі, практика, зразки заяв: Навч. посіб. / Л.К. Буркацький. – К.: Вид. дім «Ін Юре», 2008. – С. 93-95. **13.** Цивільне право України: Академічний курс: Підруч.: У 2 т. / За заг. ред. Я. М. Шевченко. – Вид. 2-ге, доп. і перероб. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2006. – Т. 1. Загальна частина. – С. 512. **14.** Наследственное право / Булаевский Б. А. и др.; отв. ред. К. Б. Ярошенко. – М.: Волтерс Клувер, 2005. – 448 с. // [Электронный ресурс] – Режим доступа: www.alleng.ru/d/jur/jur034htm. **15.** Суханов Е.А. Гражданское право: В 4-х т. Т. II. Вещное право. – М., Издательство «Волтерс Клувер», 2008. – 236 с. // [Электронный ресурс] – Режим доступа: www.mirknig.com/knigi/guman_nauki/1181303625-grazhdanskoe-pravo-v-4-x-tomax-tom-ii-veshnoe-pravo.html. **16.** Барцеуцький М.Ю. Наследственное право. – М.: Белые альвы. – 1996. – 192 с. // [Электронный ресурс] – Режим доступа: www.pravoznavec.com.ua/books/103/41.